

Департамент “Политически науки”
Център за европейски бежански, миграционни и етнически изследвания

ВАНЯ ЕВТИМОВА ИВАНОВА

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертация
за присъждане на образователна и
научна степен „доктор”
по специалност „Политология”
шифър 05.11.02

Научен ръководител:
Доц. д-р Анна Кръстева, д.х.к.

**Политики на завръщане:
сравнителен анализ на
висококвалифицираната миграция в
България и
Босна и Херцеговина**

Рецензенти:
Проф. д.п.н. Антоний Тодоров
Проф. д.ист.н. Трендафил Митев

София
2015

Съдържание на автореферата

Съдържание на дисертацията.....	4
Изследователски обект, предмет, цели, въпроси, задачи, хипотези, методология, ограничения	8
Структура на дисертацията	15
Основни изводи от направеното изследване	17
Самооценка на приносните моменти в дисертационния труд.....	23
Публикации, свързани с темата на дисертационния труд.....	24
Благодарности или извори на вдъхновение.....	25

Дисертационният труд е минал успешно на вътрешна защита на 17 декември 2014 г., когато е приет и съставът на научното жури:

Проф. д.п.н Антоний Тодоров

Доц. д-р Анна Кръстева

Проф. д.ист.н. Трендафил Митев

Доц. д-р Андрей Нончев

Доц. д-р Даниела Колева

Защитата на дисертационната работа ще състои на 30 март 2015 г. от 9:30 ч. в НБУ.

Съдържание на дисертацията

УВОД.....	6
ЧАСТ I – ВИСОКОКВАЛИФИЦИРАНАТА МИГРАЦИЯ В НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК	18
Глава I. Висококвалифицирана миграция и мобилност: понятия и фигури	21
1.1. Понятия: brain drain, brain gain, brain waste, brain circulation	21
1.2. Фигури на висококвалифицирани мигранти.....	25
1.2.1. Учени, изследователи, млади специалисти	25
1.2.2. Студенти	26
1.2.3. Експат.....	26
1.2.4. Медицински персонал	27
1.2.5. Трансмигранти	27
1.3. Икономическа криза и висококвалифицирана миграция	28
Глава II. Развитие, транснационализъм и висококвалифицираните	30
2.1. Концепции.....	32
2.1.1. Развитие	32
2.1.2. Транснационализъм	35
2.2. Социален капитал	37
Глава III. Миграционни политики към висококвалифицираните.....	39
3.1. Европейски политики и подходи	39
3.1.1. Свободно движение на хора	41
3.1.2. Привличане на таланти	43
3.1.3. Синя карта за граждани на трети страни (ГТС).....	44
3.2. Национални политики и подходи	45
3.2.1. Шестте R.....	46
3.2.1.1. Завръщане (Return).....	46
3.2.1.2. Ограничаване на международната миграция (Restriction)	47
3.2.1.3. Набиране/подбор (Recruitment)	47
3.2.1.4. Компенсации за загуба на капитал (Reparation).....	48
3.2.1.5. Принос на диаспората (Resourcing expatriates)	48
3.2.1.6. Задържане (Retention)	50
Глава IV. Завръщане на висококвалифицираните	52
4.1. Завръщане от миграция.....	53
4.1.1. Начало или край на миграционния цикъл	53

4.1.2. Типологизация	54
4.2. Причини за завръщане	56
4.3. Теории за завръщане	58
4.4. Включване на диаспората – подходи и политики	60
4.4.1. Изграждане на капацитет	63
4.4.2. Разширяване правата на гражданите в чужбина.....	64
4.4.3. Извличане на задължения	64
ЧАСТ II – БАЛКАНСКИ МИГРАЦИОННИ ПОЛИТИКИ В СРАВНИТЕЛНА ПЕРСПЕКТИВА.....	67

Глава I. България: управление на постсоциалистическа емиграция (1989 – 2013 г.)70

1.1. Миграционна картина след 1989 г.	73
1.1.1. Вълни на емиграция.....	74
1.1.2. Дял на висококвалифицираните мигранти сред емиграционните потоци в България.....	77
1.2. Съвременни предизвикателства: миграционни тенденции, демография, икономика.....	78
1.3. Национална рамка и политически стратегии.....	80
1.3.1. Доклад „Българите по света и държавната политика”	80
1.3.2. Национална стратегия на Република България по миграция и интеграция (2008-2015 г.).....	82
1.3.3. Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграция (2011-2020 г.).....	86
1.3.4. Законодателство	87
1.4. Институционализация на българската миграционна политика	89
1.4.1. Национален съвет по миграционна политика (НСМП)	90
1.4.2. Държавната агенция за българите в чужбина (ДАБЧ).....	91
1.4.3. Министерство на труда и социалната политика (МТСП).....	93

Глава II. Босна и Херцеговина: управление на постконфликтна миграция (1995– 2013 г.)..... 96

2.1. Постконфликтни реалности.....	96
2.1.1. Вълни на емиграция.....	102
2.1.2. Дял на висококвалифицираните мигранти сред емиграционните потоци в Босна и Херцеговина	104
2.2. Национална рамка и политически стратегии.....	105
2.2.1. Ревизирана стратегия на БиХ по изпълнение на Анекс 7 на Дейтънското мирно споразумение	106

2.2.2. Инструментът „Миграционен профил”	108
2.2.3. Стратегия в областта на миграцията и убежището и План за действие (2012-2015 г.).....	111
2.2.4. Законодателство	114
2.3. Институционализация на босненската миграционна политика.....	116
2.3.1. Министерство на човешките права и бежанците (МЧПБ)	116
2.3.2. Сектор „Диаспора”	117
2.4. Международни организации	117
2.4.1. Служба на върховния представител (СВП).....	118
2.4.2. ВКБООН	120
2.4.3. БиХ и ЕС.....	121
Глава III. Сравнение на емиграционни процеси и политики с фокус върху емиграцията и диаспората	124
3.1. Емиграционни процеси – фактори, динамики и дискурси в сравнителна перспектива	125
3.2. Миграционни политики – стратегии, закони и институции в сравнителна перспектива	128
ЧАСТ III. ПОЛИТИКИ НА ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ ВИСОКОКВАЛИФИЦИРАНИТЕ В СРАВНИТЕЛНА ПЕРСПЕКТИВА	132
Глава I. Българският случай	132
1.1. Политики на завръщане при висококвалифицираните	136
1.1.1. От привличане към реинтеграция	146
1.1.1.1. Институционални подходи	146
1.1.1.2. Граждански инициативи.....	170
1.1.2. Реадаптация на завръщащите се.....	175
1.1.3. Устойчиво завръщане или нов етап в миграционните траектории.....	181
Глава II. Босненският случай	183
2.1. Политики на завръщането при висококвалифицираните	183
2.1.1. От привличане към задържане	183
2.1.1.1. Институционални подходи	185
2.1.1.2. Инициативи на международни организации.....	187
2.1.1.3. Инициативи на местни НПО	189
2.1.1.4. Инициативи на диаспората	189
2.1.1.5. Образователни инициативи.....	191
2.2. Реадаптация на завръщащите се	193

2.3. Устойчиво връщане или нов етап от миграционните траектории.....	202
Глава III. Типологии	207
3.1. Типология на политиките	208
3.1.1. Спрямо фазата, в която възникват:	208
3.1.2. Спрямо визията за продължителността на връщането:	209
3.1.3. Спрямо ролята на завръщащите се:	209
3.1.4. Спрямо ролята на държавата:	210
3.2. Типология на процеса на завръщане и завръщащите се.....	211
3.2.1. Завръщащите се в България и Босна и Херцеговина в сравнителна перспектива	211
3.2.2. Фигури на завръщащи се спрямо професионалната им траектория.....	217
3.2.2.1. Завърналият се иноватор (да създаваш или нова пазарна ниша)	217
3.2.2.2. Завърналият се последовател/наследник (семеен бизнес)	218
3.2.2.3. Завърналият се алтруист (НПО сектора)	218
3.2.2.4. Завърналият се практик (международна организация)	219
3.2.2.5. Завръщащите се идеалисти (държавната администрация)	219
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	222
ПРИНОСИ.....	228
БИБЛИОГРАФИЯ.....	229
ПРИЛОЖЕНИЯ.....	246
Приложение 1. Списък - интервюта и включено наблюдение в България и Босна и Херцеговина	247
Приложение 2. Анкетна карта – България	249
Приложение 3. Анкетна карта – Босна и Херцеговина.....	257
Приложение 4. Национална стратегия на Република България по миграция и интеграция (2008-2015) – Стратегическа цел 1, Приоритет 1	262
Приложение 5. Структура на Министерство на човешките права и бежанците, Босна и Херцеговина.....	264
Приложение 6. Структура на Министерство на сигурността, Босна и Херцеговина.....	265
Приложение 7. План за действие емиграция – развитие, Босна и Херцеговина.....	266
Приложение 8. Карта на Балканите с акцент България и Босна и Херцеговина.....	267

Изследователски обект, предмет, цели, въпроси, задачи, хипотези, методология, ограничения

Обект на моето изследване са процесите на завръщане на висококвалифицирани мигранти в два различни контекста/две различни държави – България и Босна и Херцеговина. Наричам го процес(и) на завръщане, защото става дума не за еднократен физически акт¹, а за по-дълъг период на инициране, осъществяване на действието, период на реадaptация и приемане на направения избор, ясно наблюдаван и при висококвалифицираните.

Миграционните процеси са във фокуса на нарастващ брой изследвания от началото на 90-те г. насам и в двете страни: в България главно през призмата на изтичане на мозъци, особено в началото на периода, а в Босна и Херцеговина – най-вече чрез бежанската проблематика. В моята работа *предмет* на изследването е ролята на политиките на завръщане към висококвалифицираните мигранти. Има ли ги? Влияят ли? Ако да – как? Така кристализира и основният *изследователски въпрос*: Дали и как държавата, чрез политиките на завръщане и техните инструменти, влияе на процеса на завръщане на висококвалифицирани мигранти в двете страни и дали и как самите завръщащи се влияят на формирането на политики за завръщане?

Един от *подвъпросите*, през които искам да пречупя този голям изследователски въпрос, е: доколко държавите (България и Босна и Херцеговина) възприемат своята висококвалифицирана емиграция като възможен фактор за развитие и работят ли в посока на политики за тяхното привличане. Доколко този потенциал е осъзнат и има ли политическа воля за действия в тази посока?

Друг *подвъпрос*, който проследявам в изследването, е на ниво самите мигранти: Дали и как висококвалифицираните чрез своята миграция/мобилност и (временно) връщане в страната на произход допринасят за нещо по-голямо от тяхното лично развитие? Активни ли са? Участват ли в обществени проекти и прояви? Включват ли се в нещо по-голямо от тях самите?

Едно от основните *понятия*, които анализирам е това на миграцията. Работната дефиниция за миграция, която избирам, е: процес на движение, обхващащ в своята цялост както процесите навън, така и тези навътре от гледна точка на дадената национална държава (емиграция, имиграция). Мигрантът може да бъде емигрант и

¹ Моя респондентка казва: „*Ми то(завръщането) продължава, то е ongoing.*” (Т., жена, 2010)

имигрант в зависимост от страната, спрямо която бива наблюдавано явлението. Затова използвам главно понятията миграция и мигрант, но на някои места ги използвам и като емиграция и имиграция, за да подчертая посоката на движение или перспективата на страната (на произход или дестинация).

Друго понятие е завръщането. В дисертацията то се разглежда като част от миграционния цикъл и не непременно финалната част от него. То е процес на ре-миграция към страната на произход, на родината. За някои от респондентите това се оказва поредната страна на миграция, особено в случаите, в които става дума за дълъг престой в чужбина. Използвам понятията връщане от миграция, завръщане от миграция, обратна миграция и ре-миграция като синоними. В българския език самата дума завръщане има конотация за някакъв вид окончателност, а разбирането, което ще залегне в работата, не е такова.

Когато говоря за политики на завръщане, работната ми дефиниция е, че те са част от миграционните политики на дадена държава, насочени към емигриралите², които целят привличането на тези граждани да се върнат в родината. Тъй като според мен завръщането е процес, а не еднократно действие, приемам, че политиките също би трябвало да отразяват този процес в неговата цялост, т.е. да включват не само акта на привличането, но и механизми за реинтеграция след фактическото завръщане.

Работата си изграждам върху следните *конкретни задачи*, като тръгвам от теория към феномен, към политики:

- Конструирание на теоретична рамка и анализ на ключовите понятия по темата, теоретизиране и типологизиране на вече натрупания научен опит в сферата на завръщането и политиките на завръщане;
- Анализ на миграционните политики на България и Босна и Херцеговина с фокус политики на завръщане и сравнителен анализ между двете страни;
- Анализ на мотивите на завръщане на базата на лично емпирично изследване, както и на други първични и вторични източници, обобщени от сравнителен анализ между двете страни;
- Анализ на миграционния опит/миграционните траектории на завърнали се в процеса на реадaptация и сравнителен анализ на двата случая;

² Самата емиграция като група може да е: историческа диаспора, нова емиграция, миграция на гражданите на дадената държава, мигрирали по принудителни причини и др.

- Синтезиране на аналитичен/обяснителен модел (две типологии) за разбиране на взаимовръзката между политиките на завръщане и процесите на завръщане на базата на сравнителния анализ на двата изследвани случая – България и Босна и Херцеговина.

Целта на работата е да обоснове обяснителен/аналитичен модел за разбиране на взаимовръзката между политиките на завръщане и процесите на завръщане, и реадаптация на висококвалифицираните граждани на двете страни. Този аналитичен модел представлява две типологии – първата на ниво политики, и втората – на ниво завърнали се. Амбициозната цел на изследването ще търси пресечни точки на диалог на взаимовръзката: политики – процес/феномен.

Концептуалната рамка, на която се основава работата, изисква артикулация на три нива – макро, мезо и микро. Макро-нивото на анализ ще се фокусира върху нормативната база и институционализацията на миграционните политики в двете страни. Микро-нивото обхваща самите завръщащи се и техните специфики в България и Босна и Херцеговина. Мезо-нивото ще бъде представено от неправителствени организации, които подпомагат процеса на завръщане, още повече засилвайки и подчертавайки ролята и значението си при формирането на публичните политики.

В изследването прилагам *комплексна методология*, чийто център е *сравнителният анализ*. Значими в тази област на политологията в България са изследванията на Р. Коларова и Л. Минчева (Коларова, Минчева, 2004, Коларова, 2007). Насочено към миграционна проблематика е изследването на д-р Албена Чолакова, която проникновено анализира темата за професионалните кариери на бежанците във Франция и България, на базата на международното сравнение (Чолакова 2012). Сравнението е фундаментален инструмент на анализ. То играе важна роля при формулирането на концепции, като фокусира вниманието към сугестивни прилики и разлики между различни случаи. Решението да се анализират само няколко случая е повлияно от типа на феномена, който се изследва, и начина, по който е концептуализиран (Collier, 1993). Този подход се отнася и до моето изследване с избора на конкретен феномен – завръщането на висококвалифицирани млади хора в два различни контекста, и политиките, насочени към тях. Използвам инструментите на сравнителния анализ като начин за тестване на хипотези и създаване на теории, като търся сходства и различия в емиграционните политики и политиките на завръщане на двете страни. Подходът на сравнение, който избирам, е по-скоро смесен – от една

страна, е тематичен и фокусиран върху определена тема, от друга – следва логиката на анализ държава по държава. Стремежът ми е да анализирам ключови проблеми без претенция, че обхващам всички релевантни случаи (Коларова, 2007: 18).

Изследването е извършено съгласно *метода на анализ на публични политики*, който работи за „установяване кое е най-доброто, което може и трябва конкретно да се направи при съществуващите обстоятелства, за да се реши отделен обществен проблем в дадена област на живот”, като се търсят „алтернативни планове за действие”, за да се определи „кой от тях е най-печеливш, обещаващ, ефикасен и ефективен” (Танев, 2008:11-12). В дисертацията този метод е приложен върху миграционните политики и политиките на завръщане с фокус вискоквалифицираната миграция. Както обобщава Т. Брайкова, целта на анализа е изработване на знание, непосредствено предназначено за политическия процес на взимане на решения (Брайкова, 2003:12). В този случай това е завръщането на вискоквалифицираната миграция в анализираниите две страни.

Теренната работа включва няколко метода – *дълбочинни интервюта, онлайн анкетно проучване и включено наблюдение*. Дълбочинните интервюта са най-често използваният метод в качествените изследвания в социалните науки. Аз избрах смесен подход на работа – в първата си част те имаха биографичен отворен характер, а във втората бяха полуструктурирани – с набор от подготвени въпроси. В международните миграционни изследвания в последните години все повече се използват онлайн анкетни проучвания, включително и заради по-голямата мобилност на респондентите. Включеното наблюдение позволява по-добро разбиране на феномена, който се изследва – в случая самите завръщащи се. Събитията, в които участвах, от една страна ми позволиха да се запозная с още завърнали се, някои от които се съгласиха да бъдат мои респонденти, а, от друга страна, допринесоха за по-доброто разбиране на нуждите и идеите на тази група млади вискоквалифицирани хора чрез форума, който те инициират за себе си.

Забелязва асиметричност в теренните изследвания (таблицата на следващата страница), проведени в двете страни, което за Босна и Херцеговина компенсирям с анализ на четири подобни на моето изследвания³, направени по същото време (Oguc, Alic, Barnes, 2011; Cosic, Mraovic 2011; Nikolic, Mraovic, Cosic 2012; Choukroun, 2012). Това ми дава основание да твърдя, че по този начин данните стават дори по-обхватни. Постконфликтната реалност в Босна и Херцеговина предполага разработването на

³ Изследванията са подробно анализирани в част III.

изследвания, свързани с привличане на висококвалифицирани босненци в страната им, темата за завръщането е не просто актуална – тя е болна тема за страната, която все още е потърпевша от ужаса на разместването на повече от 50% от населението по време на войната и веднага след нея. От друга страна, в България изследвания с фокус завръщане на висококвалифицираните млади не са правени, въпреки емиграционните процеси след промените и до днес. Така моето теренно изследване, макар и малко като обем за Босна и Херцеговина, се явява един вид съпоставка на вече направените изследвания, а в България полага основите на едно поле, което, поне според мен, тепърва предстои да се изследва задълбочено.

Таблица 1: Теренни изследвания

Дълбочинни интервюта		Онлайн анкетно проучване		Включено наблюдение
България	БиХ	България	БиХ	България
33 (27 със завърнали се и 6 с експерти, 2010-2013)	4 (2 със завърнали се и 2 с експерти, 2008 г. ⁴)	53 анкетни карти (ноември 2011 – юли 2012)	16 анкетни карти (февруари – юни 2012)	2 посещения на форума „Кариера в България. Защо не?“ през 2011 г. и 2012 г., участие в събития на „Тук-Там“ и „Заедно в час“ – „Рецепти за успех“

Категорията мигранти, която съм избрала като основен фокус на изследването, са висококвалифицираните млади граждани на двете страни, на възраст между 20 и 40 г. Такава е и възрастовата рамка на всички анкетирани и интервюирани завърнали се.

Като *времеви отрязък* изследването е фокусирано върху периода от началото на 90-те г. на XX в. до 2013 г.: за България – 1989-2013 г., а за Босна и Херцеговина – 1995-2013 г. Началото на избраните периоди е белязано с големи емиграционни процеси, а краят – с приключване на теренната ми работа. В процеса на финализиране на работата, на някои места в текста съм си позволила да добавя събития, свързани с процеси и политики от 2014 г., но те не претендират за изчерпателност и цялостност.

Като последно методологично уточнение и прецизиране на целевата категория мигранти, в изследването за България визирам новата емиграция, която засяга посочения по-горе период от време, а не историческата диаспора.

Изследването се базира на следната *работна хипотеза*. Конфликтът в БиХ провокира създаването на миграционна политика със силен акцент върху завръщане на

⁴ Експертните са при посещение на главните офиси на МОМ и ВКБООН в Сараево, 2008 г.

бежанци и вътрешноразселени лица (ВРЛ), а привличането на висококвалифицираните мигранти става фокус чак в последните няколко години. В България завръщането на ВК е контекстуализирано с процеса на изтичане на мозъци, който започва в началото на 90-те г., а на политическо ниво се адресира чак едно десетилетие по-късно. Използвайки посочените изследователски методи, ще анализирам хипотезата, дали, въпреки контекстуалните различия на двата случая, политиките на завръщане в двете страни следват сходна логика, както и дали имат водещо влияние върху процеса на ремиграция.

Всяко изследване крие своите *ограничения и рискове*. Едно от първите ограничения за всяко миграционно изследване, насочено към завръщането от миграция, в това число и настоящото, е липсата на данни. Процесът на събирането на данни за завръщане от миграция среща много от проблемите, които по принцип характеризират събирането на данни за международните миграции – трудностите при измерване на периодите на престой в дадена дестинация, различния начин на отразяване на вида на пребиваването в чужда страна и др. Събирането на данни допълнително се затруднява, когато става дума за висококвалифицирани, високо мобилни хора.

Всяко изследване има граници. Фокусът на това е единият полюс на миграционния спектър или висококвалифицираната миграция. Другият полюс, към който миграционните процеси също имат отношение и който е свързан с нарастващите световни неравенства в глобализация се свят, надхвърля обхвата на дисертационния труд.

Друго важно ограничение в настоящето изследване, което беше изтъкнато малко по-горе, е асиметричността на теренното проучване, което също така е проведено асиметрично във времето. Теренното изследване в Босна и Херцеговина започнах хронологически първо, като емпиричните ми наблюдения и интервюта са от периода 2007-2009 г.⁵, от когато датира и последното ми ходене в Босна и Херцеговина. Аналогичното изследване в България започнах през 2010 г. и завърших през 2013 г. Пресечната точка на двете теренни изследвания е онлайн анкетно проучване, което проведох паралелно в двете страни през 2012 г. То е проведено съвсем целенасочено с идеята да балансира асиметрията, която изложих по-горе. Повече информация за

⁵ Наблюденията ми и теренната ми работа върху Босна и Херцеговина започват дълго преди началото на дисертационната ми работа. Те се базират на дълготраен интерес към историята и политиката на Балканите като регион.

разработената анкетна карта ще изложи в трета част от дисертацията, но още тук бих искала да отбележа, че нейният фокус не е представителност, а главно да измери и даде плътност на тенденциите, които искам да очертая и анализирам. От гледна точка на българското теренно изследване, някои от тенденциите, обобщени при обработката на отговорите на анкетната карта, ми послужиха за основа на последвали дълбочинни интервюта.

Като риск и ограничение бих искала да изтъкна и факта, че анкетната карта за Босна и Херцеговина е разработена на английски език. Изхождам от схващането, че висококвалифицираните млади хора в Босна и Херцеговина, които са имали възможност да пътуват извън страната си, имат добри познания по английски език. Допускам обаче, че ако беше локализирана на местните езици, анкетната карта можеше да бъде попълнена от повече хора, отколкото са в този случай.

Като друга особеност, оказваща влияние върху провеждането на изследването, бих искала да отбележа факта, че първо съм завършила история и съм обучавана в професията на историка. Имам склонност да изпадам в обстоятелственост и да обръщам внимание дори и на второстепенни факти, считайки всеки един от тях за важен, имащ отношение към проблема и допринасящ за по-доброто му разбиране. Осъзната съм, че за една аналитична политологична работа това по-скоро може да бъде видяно като минус.

Не на последно място, бих искала да изведа като ограничение и личния ми опит – от една страна на изследовател (както и изследователския ми кръг), но и на млад мобилен човек, който би искал да допринася с това, което прави. По време на интервютата с млади завърнали се, започнах да си задавам въпроса, *„как така попадам все на млади висококвалифицирани хора, които искат да допринасят, да правят нещо за Босна и Херцеговина, за България?“*. Саморефлексията ме провокира да се замисля доколко аз самата не отразявам терена си, търсейки отговора, който най-много ме вълнува, въпреки голямата ми прецизност да задавам отворени въпроси, като в повечето случаи в първата част на интервютата съм използвала биографичен подход (life story interview). Това беше още една от причините да направя онлайн анкетната карта, за да разбере доколко методът на снежната топка в интервютата не ме подвежда (отнася се главно за теренното изследване в България). От друга страна, виждам възможност тези две последни особености и ограничения да се превърнат в допълнителен щрих и интересен нюанс на изследването ми.

Структура на дисертационния труд

Структурата на дисертационният труд се състои от увод, три части, заключение, библиографична справка и приложения.

Първа част от изследването е фокусирана върху висококвалифицираната миграция – конструирането на концептуална рамка; детайлното изследване на понятията за миграция и мобилност; висококвалифицираната миграция в различните ѝ измерения от гледна точка на държавата – изтичане на мозъци (brain drain), привличане на мозъци (brain gain), загуба на мозъци (brain waste), циркулация на мозъци (brain circulation); концепциите за развитие, транснационализъм, както и развитието на политиките и теориите за завръщане. През концепциите за развитие и транснационализъм очертавам границите на теоретична рамка и конкретизирам въпроси като: дали и как висококвалифицираните чрез своята миграция/мобилност и (временно) връщане в страната на произход допринасят за нещо по-голямо от тяхното лично развитие? Активни ли са? Участват ли в обществени проекти и прояви? Включват ли се в нещо по-голямо от тях самите? Динамиките на тези транснационални връзки ще анализирам от гледна точка на България и Босна и Херцеговина в следващите части. Тази първа част също анализира фигурите на ВК миграция, като в следващите се спирам главно на две от тях – учени/изследователи/млади специалисти и студенти, както и на пресечната фигура на трансмигранта. Тук също са очертани тенденциите и насоките на европейските и национални политики и подходи към ВК миграция, които са вплетени в анализа на двата конкретни случая, които разглеждам. Тази част завършва с анализ на различни подходи за включване/ангажиране на диаспората и аналитичен модел, разработен от А. Гамлен по въпроса.

Втора част въвежда балканския контекст – анализира процесите на емиграция от България и Босна и Херцеговина от началото на 90-те до 2013 г., обобщава емиграционните политики в двете страни и завършва със сравнителен анализ. Последователно за българския и след това за босненския случай са анализирани следните маркери: вълни на емиграция, дял на висококвалифицираните мигранти сред миграционните потоци на двете страни, съвременни предизвикателства като демография, миграции, икономика. Анализирани са стратегическите документи, които трасират миграционните политики на двете страни, както и институционализацията на

миграционните им политики. Главата завършва със сравнение на емиграционните процеси и политики с фокус върху емиграцията и диаспората.

Трета част е най-голяма по обем, включва анализ на конкретните политики и процесите на завръщане в България и Босна и Херцеговина, базирана на реализираното емпирично изследване, както и на резултатите на други изследователи. Основен акцент тук са самите завръщащи се, чиито мнения и коментари служат не само за онагледяване на вече споменатите процеси, но са анализирани и е синтезирана типология на техните професионални траектории. Другата синтезирана типология е тази на политиките на завръщане. Чрез тези две типологии искам да очертая най-ясно визиите на младите ВК мобилни хора, както и визията (или липсата ѝ) на държавите и техните разбирания и подходи към човешкия капитал, който се намира извън границите им – както в посока допринасяне за конкурентноспособност на националния пазар на труда, така и за решаване на предизвикателствата от демографската криза.

Дисертацията използва резултатите от множество трудове на утвърдени автори и изследователи в сферата на миграционната политика, като за България това е главно А. Кръстева (2004, 2005, 2008, 2012, 2014) и цялостната дейност на изследователския център CERMES. От чуждестранните автори – Х. Козер (2001, 2007), Р. Кинг (2000), Ж.-П. Касарино (2004, 2008), А. Брейнбауер (2012), Дж. Холифилд (2008), Д. Маси (1993), С. Касъл (2003), Х. де Хаас (2009, 2010), А. Сен (1999), Б. Гош (2005), Ф. Мартин (2003, 2009), М. Клеменс (2009), А. Гамлен (2006), П. Качмарчик (2006, 2012), М. Лесинска (2012) – са само някои от изследователите, от които работата черпи теоретично и концептуално вдъхновение.

Основни изводи от направеното изследване

Първите, които емигрират и в двете страни, независимо от различните контексти, са висококвалифицираните.

Първите, които усещат последствията от световната финансова и икономическа криза, са пак те. Това води до нови динамики в движенията на мобилните, давайки основата за процеси и на обратна миграция.

Вълни на обратна миграция в Босна и Херцеговина се наблюдават по-отчетливо в периода след войната, но той няма ясно изразен профил на висококвалифицирани млади завръщащи се, а включва по-голямата група от бежанците и ВРЛ. В България няма ясна тенденция на завръщания, която да бъде подкрепена с данни, освен данните на НСИ⁶. Анализът (базиран на теренното изследване и медийния дискурс) показва, че в последните години говоренето за завръщането се интензифицира и различни вестници дори имат рубрики, разказващи истории на завръщащи се (в. Капитал, Кариери). В понятията на мобилността и динамиките на движение на младите висококвалифицирани хора, този процес не би трябвало да се разглежда като окончателен.

За да се счита за успешно, от гледна точка на страната на произход, връщането трябва да отговаря на три основни критерия: мигрантите трябва да са придобили умения и знания в чужбина, които те не биха постигнали у дома; тези квалификации трябва да са търсени/нужни в страната на произход; и завърналите се трябва да имат желание да адаптират и приложат тези знания и квалификации у дома (Gosh 2005). Прави впечатление, че активният актьор тук са самите завръщащи се, като потенциалната роля на държавата на произход се изразява в създаване на среда и завяване на търсенето на придобитите знания и квалификации на ВК. От това може да се заключи, че една от основните роли на държавата е да прави публични своите нужди или областите на трудова заетост, където се търсят иновативни, знаещи и можещи специалисти. Защото успехът на връщането, когато става дума за висококвалифицирани кадри, се отъждествява с професионалната реализация. В трета част анализирах няколко примера на възможни (е-)платформи, които да създадат точно такава видимост за нуждите на пазара на труда, да служат като пространство за

⁶ Представени в Част II, Глава I

постоянен диалог и да имат притегателен ефект за самите висококвалифицирани, какъвто е опитът на Австрия и други страни.

Важен контекст на процесите на завръщане е свободното движение на граждани в рамките на ЕС и висококвалифицираната мобилност и ре-миграция. В него термините миграция – завръщане – ре-миграция не звучат адекватно. Изхождайки от реалните ситуации и феномен, политиките на завръщане звучат по-адекватно в посока на насърчаване на мобилността и циркулацията на висококвалифицираните, които, съгласно концепцията за транснационализма, се чувстват ангажирани и свързани, както със страната си на произход, така и с тази /тези на дестинация. За случая на Босна и Херцеговина, чиито граждани спрямо ЕС попадат в категорията на ГТС, е в сила инструментът Синя карта, който подкрепя идеята за мобилност, а по-интензивният диалог между самите страни на дестинация и произход би могъл да допринесе за създаването на адекватни механизми, които да позволяват естествената ВК циркулация да работи за всички актьори: печеля – печелиш – печели (win – win – win).

На базата на изследването, което изложих в трите предходни части на дисертацията, мога да направя няколко извода, които ще изведа в два основни аспекта на аналитичния/обяснителния модел на завръщането от миграция с фокус висококвалифицираните млади хора: *перспективи пред завръщащите се* и *изводи от сравнение на политиките на завръщане в двете държави*.

Когато става дума за самите *завръщащи се*, и в случая на БиХ, и в случая на България, те са носител на иновации, творчество и развитие, независимо дали обратният им престой е по-дълъг или краткотраен. Самите висококвалифицирани завръщащи се стават основна притегателна сила за други завръщания чрез действията си и чрез личния си пример. Част от завръщащите се са ключови фигури в процеса на изготвяне на адекватни решения за подпомагане периода на реадaptацията им в родината. Трябва да се отбележи, че има институции, които разпознават потенциала на работата с диаспората, и в частност този на завръщащите се, както беше анализирано в трета част.

Няколко типа проблеми се открояват пред завръщащите се на базата на анкетното изследване и интервютата – обратен културен шок, сблъсък с реалността, междуличностни отношения, проблеми с легализация на дипломите, липса и нужда от социална среда. Сблъскали се сами с тези предизвикателства, те ежедневно търсят

решения, докато не намерят своето професионално и обществено място. Този опит е ценен извор за решения на по-високо ниво.

Като конкретен проблем, който изисква бързо решение и в двете страни, изкрystalизира легализацията на дипломите от чужбина. Посланието на самите завръщащи се е, държавната администрация да се ориентира към проучване и подкрепа на търгващите „отдолу” инициативи.

В трета част на дисертацията извеждам типология на базата на критерия професионални траектории или професионална реализация след завръщането в родината. Петте типа, които откроявам на база теренното си изследване, са:

- Завърналият се иноватор (на създаващ или разработващ нова пазарна ниша);
- Завърналият се последовател (семеен бизнес);
- Завърналият се алтруист (НПО сектора);
- Завърналият се практик (международна организация);
- Завръщащият се идеалист (държавната администрация).

Тези категории не са статични, а по-скоро динамични. Някои от респондентите са минали през няколко от тях, преди да се установят в тази категория, в която са по време на изследването. Самите категории също така са смислово преплетени. Например, иноватор може да бъде завърнал се млад специалист в държавната администрация, който помага за оптимизиране на изпълнение на дадена задача, на базата на опита си в чужбина. Също така всички завърнали се носят със себе си даден идеал и са водени от идеалистични намерения (не само тези, които биха желали да работят в държавната администрация). Изборът ми на водещ принцип при типологизирането им се основава на мотивацията на завърналите се и изказът при споделеното им с мен желание за принос в конкретния сектор.

Важен извод и интересно наблюдение е, че голямата част от тях, макар да не заявяват политическа принадлежност и по-специфична активност, контекстуализират избора си с възможност за принос и развитие на страната си, като тази тенденция, макар силно наблюдавана и в България, е по-силно изразена в Босна и Херцеговина. Така на базата на изследването може да се заключи, че идеалистичните логики при завръщането и последвалата реализация вървят ръка за ръка с прагматичните такива.

Обобщението и изводите, които могат да се направят на *ниво политики*, извеждам в следващите заключения:

Понятийният апарат е изключително важен не само за тези, които са обект на политиките, но и за тези, които ги проектират. Важен извод е, че държавата разглежда завръщащите се в понятията на миграцията/ре-миграцията, самите завръщащи се осъзнават професионалните си траектории в понятията на мобилността, която предполага множествени заминавания и връщания. От това разминаване следва, че политиките, които се формират на държавно ниво, не отговарят на процесите, които адресират.

Вторият извод е свързан с европейската логика при формирането на адекватни миграционни политики, които обхващат в частност и политиките на завръщане. Следвайки процесите на получаване на пълноправен статут на страни-членки на ЕС, двете държави са фокусирани в изпълнението на формализираните критерии. Особено за Босна и Херцеговина, акцентът е поставен основно върху имиграцията и нейното управление, за сметка на емиграционните процеси и работата с диаспората. Подобна тенденция се наблюдава и при другия изследван случай – България. В актуалната стратегия по миграционните въпроси на България само четири мерки (от общо 52) са дефинирани в графата политики за българите в чужбина. Следвайки европейската логика при разработване на основните стратегически документи и техните инструменти, привнесеният фокус измества вниманието от необходимите действия за управление на реалната ситуация. Така анализът на нормативните документи показва, че новата висококвалифицирана емиграция, макар спомената многократно на стратегическо ниво, не е приоритет в миграционната политика на оперативно. Изключение прави големият интерес към историческата диаспора на България и нейното приобщаване чрез инструмента на даване на българското гражданство.

Важна разлика между двете страни се наблюдава на изхода на процеса за създаване на миграционните политики, аргументирана с факта, че БиХ е все още само потенциален кандидат за член на ЕС. Политиките и на двете тръгват от европейска логика, но миграционните стратегии на България отразяват интереса на националната държава в рамките на ЕС, докато в основата на политиката на БиХ остава целта за европейска интеграция.

За да бъдат успешни политиките за завръщане, фокусът трябва да се измести от формалното привличане на висококвалифицираната миграция, към разработване на механизми за лесната им реинтеграция и подкрепяща среда за тяхното развитие. Правилният подход е идентифициране и подкрепа на работещите автентично

възникнали граждански инициативи на самите завръщащи се, чрез координация на процесите на правителствено и гражданско ниво.⁷ Както казват и самите завръщащи се, трудността не е в привличането, а в задържането. Докато в България водещи са гражданските инициативи (дейността на организации като „Тук-Там” и кариерният форум „Кариера в България. Защо не?”), в постконфликтната реалност на БиХ водеща роля имат международните организации, които влагат големи ресурси (финансови и ноу-хау) в разработване на програми за връщане и временна заетост на висококвалифицирани специалисти от босненската диаспора. В БиХ изключително важна роля имат университетите като притегателни центрове за връщане на висококвалифицирани кадри, които биха могли да допринесат за цялостното повдигане на нивото на научни изследвания и преподаване⁸.

Анализът показва, че и в двете страни ВК са разпознати като ресурс, който има потенциал да отговори на демографските и икономическите предизвикателства. И в двете страни са направени стъпки в посока дефиниране на политики на завръщане на ВК. В БиХ мерките са по-фокусирани и артикулирани (поради постконфликтния контекст), но и в двете страни държавните политики не са водещият фактор за активиране и устойчивост на процесите на завръщане.

Синтезираната типология на политиките на завръщане, която предлагам в трета част на дисертацията, класифицира и дава оценка на политиките за завръщане през призмата на висококвалифицираните на базата на четири основни критерия:

- Спрямо *фазата*, в която възникват – проактивни и реактивни.
- Спрямо *визията за продължителността* на връщането – фиксирани (които целят дълготрайно и окончателно връщане) и гъвкави (които разглеждат връщането като временно и/или регулярно, под формата на циркулация).
- Спрямо *ролята на държавата* – top-down и bottom-up подходи, спрямо желанието на държавата да е водеща в процеса на завръщане или да бъде проактивна в търсенето на диалог и решения, инициирани от самите завръщащи се.

⁷ Сходно заключение прави Илдико Отова в дисертацията си на тема „Европейски градове, мобилност, нова гражданственост: София – възможният „отворен” град”, в която И. Отова казва, че „днес публичните политики не могат да бъдат разглеждани единствено като отговор на властта и елитите. Те все повече се случват благодарение на доброто сътрудничество между властта и гражданското общество” (Отова, 2014: 189-190).

⁸ Няколко примера бяха разгледани в част III.

- Спрямо *ролята на завръщащите се* – стратегическо включване и стратегическо връщане. Стратегическо включване се наблюдава, когато в диаспората и емигрантите държавата вижда активни партньори с цел активно мобилизация и сътрудничество по конкретни въпроси. Стратегическото връщане залага на демографски логики, без конкретен ангажимент след това.

Идентифицирането на завръщащите се като стратегически актьор в разработването на политиките на завръщане е ключово за създаване на работеща политика, която отразява феномена, който адресира. Друг важен фактор за успеха на политиките на завръщане е по-широкото им разбиране и предефиниране на парадигмата за успешна миграционна политика към висококвалифицираните от привличане към свободно движение на експерти, циркулация и мобилност.

Самооценка на приносните моменти в дисертационния труд

На базата на извършеното изследване могат да бъдат формулирани следните приноси:

- За първи път е направен анализ на политиките за стимулиране на завръщането на висококвалифицираната миграция в България.
- За първи път е направено сравнително изследване на политиките на завръщане с фокус върху висококвалифицираните мигранти в две балкански страни (България и Босна и Херцеговина), в два различни контекста (управление на постсоциалистическа и постконфликтна миграция).
- Направен е сравнителен анализ на гражданските инициативи в двете страни и е дефиниран ключов фактор за ефективност на процесите на завръщане – признаване на водещата роля на самите завръщащи се, формулирани са препоръки за овластяването им като активна страна и стратегически партньор в разработването и прилагането на политиките на завръщане.
- Синтезирани са две типологии, базирани на извършените анализи и теренни изследвания: първата е на политиките на завръщане на базата на четири основни критерия; втората е на фигурите на завръщащите се спрямо професионалните им траектории, систематизирани в пет основни групи.

Публикации, свързани с темата на дисертационния труд

- Ivanova, V., I. Zwania-Roessler (eds.) (2012) Welcome Home? Challenges and Chances of Return Migration. Transatlantic Forum on Migration and Integration. Sofia: Maria Arabadjieva Printing House. 2012
- Ivanova, V. (2012). Return Migration: Existing Policies and Practices in Bulgaria. In: Welcome Home? Challenges and Chances of Return Migration. Transatlantic Forum on Migration and Integration. Sofia: Maria Arabadjieva Printing House, pp.8-18
- Иванова, В. (2012). Завръщане от миграция в концепции, политики и образи. В: *Кръстева, А. (ред.) Български и балкански миграции и мобилност, сп. Социологически проблеми, кн.1-2 /2012, стр. 237-254*
- Krasteva A., I. Otova, E. Staikova and V. Ivanova (2011) A Bulgarian Migration Profile, 2011. Migration Citizenship Education.
- Иванова, В. (2011). Амстердам. В: *София – град на многообразието*. София: Асоциация за развитие на София, стр. 68-73
- Ivanova, V. (2010). Internally Displaced Persons in Bosnia and Herzegovina: Policy Developments in Managing Displacement Waves. In: *Krasteva A., A. Kasabova, D. Karabinova (eds) Migrations from and to Southeastern Europe*. Ravenna: Longo editore
- Иванова, В. (2009) Изследване на политиките за интеграция в пет държави-членки на ЕС, Холандия. В: *Методически оказания за наблюдение и оценка на политиките и мерките за интеграция*, стр. 196-222
- Иванова, В. (2006) Бежанци в границите на държавата или вътрешноразселени лица, *Фигурите на Бежанеца*, София: НБУ

Благодарности или извори на вдъхновение

Работата по дисертационния труд за мен бе процес на търсене, рефлексия и израстване, който включваше както моменти на творчески радости, така и моменти на творческа несигурност, колебания, неяснота. И в едните, и в другите моменти ми помагаха изворите, от които черпех вдъхновение. Тук бих искала отново да се свържа с тях и да изкажа най-сърдечна благодарност на:

Моята научна ръководителка, доц. д-р Анна Кръстева – за нейното кристално слово, витиевата и проницателна мисъл, за напътствията и насърченията в това начинание.

Моите колеги в Центъра по миграционни изследвания (CERMES) – Албена, Дени, Ева, Илдико, Мария – за общия път, за силата на това да бъдеш част от творчески екип, за възможността да споделиш притесненията си и да бъдеш изслушан, разбран и да получиш нужните окуражения и насоки.

На преподавателите в департамент „Политически науки” на Нов Български Университет и за възможността за едномесечен престой със стипендия в Училището по политики на Университета в Нотингам – пътуване, благодарение на което с доц. Кръстева разширихме първоначалната тема и така тя стана по-значима и иновативна. Подобни престои на млади учени са безценни и съм благодарна, че в департамент „Политически науки” на НБУ това не е просто възможност, а дългогодишна практика в рамките на изследователски проекти.

Благодарна съм, че от 2008 г. съм част от Трансатлантическата мрежа по миграция и интеграция (TFMI) на Германския фонд „Маршал” и Фондация „Робърт Бош” – пространство на ежегодни срещи на млади професионалисти в сферата на миграциите – извор на творчество, визия и споделеност.

На координаторите и българския екип на международния проект „Микроанализ на насилствени конфликти” (MICROCON) по Шеста рамкова програма на ЕС за възможността за едномесечен престой в Университета в Съсекс през 2011 г., за досега с богатата библиотека и вдъхновяваща среда.

На моите респонденти – благодаря, че споделиха личните си разкази, изказаха мнение на базата на опита си и ми дадоха възможност да верифицирам и извлека заключенията, до които достигнах.

На моето семейство – благодаря за безусловната любов и подкрепа.